

A large flock of birds is flying across a pale, overcast sky. In the foreground, the silhouettes of several trees and a herd of horses are visible against a darker, hazy background. The overall scene is captured in a monochromatic, blue-tinted style.

VAN WIE IS WARMTE?

warmte vanuit 3 ecosysteem perspectieven

inhoud & ontwerp

Petra Hofman – Diep

Thijs Menting – Diep

Kirsten van de Meeberg - bureauzaaigoed

Rachel Bacon –

in opdracht van

Leonie van der Steen - MVI/Topsector Energie

Franka Beijers – RVO

met medewerking van

Damaris Matthijssen - Economy Transformers

Eliane Blomen - Impact Institute

Florian Reuter - Impact Institute

Matthias Kramm – WUR

Johannes Lankester – Doarpswurk

Saskia Ruijsink - TU Delft

Henk Visser - GasUnie

inhoudsopgave

voorwoord & gebruiksaanwijzing

introdunctie

de commons bril

de true pricing bril

de rechten voor de natuur bril

nawoord

We hebben geprobeerd om alle rechthebbenden van het materiaal in het document te benaderen. Als u eigenaar bent van een van de beelden en bezwaar hebt tegen het gebruik ervan, neem dan alstublieft contact met ons op zodat we passende maatregelen kunnen nemen.

- december 2023

gebruiksaanwijzing

Met een combinatie van beschrijvingen, interviews, kunst en werkvormen nemen we je mee op reis. In dit werk verkennen we warmte en de warmtetransitie door drie brillen die helpen bij het vormgeven van een rechtvaardige en duurzame warmtetransitie. Rond elk concept zijn we in gesprek gegaan met experts of thought leaders die ons inspireren en aan het denken zetten. We spraken met mensen die met de poten in de klei van de warmtetransitie staan, en we hebben ons laten inspireren door diverse kunstvormen waarin het gedachtengoed van de drie concepten terugkomt.

Klik, lees, kijk, puzzel, stel vragen...

Laat dit werk je bewust maken van jouw invloed en het geheel waar je onderdeel van bent. Laat je inspireren om stappen te zetten daar waar jij impact kan maken. Voel je verantwoordelijk en werk meer in lijn met het ecosysteem.

Foto: Kirsten van de Meeberg

voorwoord

Tijden veranderen. Amper zestig jaar geleden werd Nederland massaal op het aardgas aangesloten. Binnen enkele jaren werden het merendeel van alle huishoudens voorzien van een moderne verwarming. De grootste gasbel in Europa voorzag Nederland van goedkoop gas en riantе inkomsten voor de opbouw van de welvaartsstaat.

In 1972 verscheen het rapport Grenzen aan de Groei van de Club van Rome. Het rapport waarschuwde dat planetaire grenzen snel in zicht zouden komen als we in het toenmalige tempo beschikbare grondstoffen zouden blijven gebruiken.

Daarna werd het groeitempo nog een keer flink opgevoerd. Het Oostblok viel ineen, ketens werden steeds internationaler, de uitstoot en de vervuiling namen eveneens flink toe. Thatcher kreeg postuum gelijk: 'there is no alternative'. Althans, eventjes. Tegelijkertijd begonnen wetenschappelijke rapporten over klimaat en biodiversiteit steeds meer te lijken op dystopische science fiction. De enige mogelijke weg blijkt een doodlopende weg te zijn. Anno 2023 wordt dit besef breed erkend.

Hoe nu verder? Hoe laveren we tussen alle planetaire en sociale grenzen én houden we de huizen en andere gebouwen warm, op een manier die past binnen het ecosysteem waarin we leven? En hoe geven we dat met elkaar vorm? In dit blad verkennen we die vraag vanuit drie verschillende brillen. Deze brillen bieden wel een alternatief op een verhaal dat hoegenaamd geen alternatief kende. Ze kijken naar de natuur als rechtspersoon, naar echte prijzen (inclusief externe kosten) en naar gedeeld eigenaarschap.

commons

rechten
voor de
natuur

true
pricing

ecosysteemdinken

Introductie van drie ecosysteem concepten voor een rechtvaardige en duurzame warmtetransitie

We gebruiken drie concepten als brillen om te kijken naar de warmtetransitie: commons, true pricing en rechten voor de natuur.

Op het eerste gezicht lijken de drie concepten heel verschillend. Commoning gaat over hoe we ons gemeengoed organiseren en geeft een fundamenteel andere kijk op eigendom dan wat we nu gewend zijn. True pricing is boekhouding voor de 21e eeuw. Het maakt externaliteiten van producten en diensten inzichtelijk door het in de prijs op te nemen. Rechten voor de natuur gunt ecosystemen een juridische status die op dit moment niet voorhanden is.

Toch hebben de drie concepten veel met elkaar gemeen. Alle drie laten ze ons een heel ander perspectief in nemen. Een perspectief waarin we kunnen nadenken over de invloed van ons handelen op onze leefomgeving. Het werkelijk doorleven van deze perspectieven verandert alles. Je kunt de impact daarna eigenlijk niet meer niet zien. Je kijkt naar jezelf als onderdeel van een geheel; van de aarde, van ecosystemen en van gemeenschappen.

een
gemeenschappelijke
ecosysteem

commons

claim the sky

Van Grond Los
Community Land Trust Leuven

**Fires in the mountain
huts:**

To cooperate for the common good

commons

Beschrijving- de algemene vertaling van common is gemeengoed. Economy Transformers stelt specifiek de vraag "Van wie is dat gemeengoed en wie heeft baat bij gebruik en opbrengsten?" Volgens hun zijn de belangrijkste commons de productiemiddelen grond, arbeid en kapitaal waarbij ze de verhandelbare eigendomsrechten loslaten waarmee zij 'van zichzelf' zijn. Pas dan kunnen ze ook echt ten goede komen aan de (wereld)gemeenschap. Of het nu over land, grond, een organisatie of bedrijf gaat, er is altijd een proces van gezamenlijk, betrokken en afgesproken handelen nodig om de common uit te wisselen, toe te wijzen en zinvol te gebruiken.

Aanleiding- commons hebben een lange wereldwijde geschiedenis. De opkomende hernieuwde aandacht voor commoning is de behoefte aan (nieuwe) eerlijke, sociale systemen, processen en infrastructuren gebaseerd op de menselijke maat.

Doel- mens- en aardewaardig samenleven, verschillen (vanuit eigendomsposities) oplossen en ruimte laten ontstaan voor elk individu om gelijkwaardig onderdeel te zijn.

uit de kunst

Lucy + Jorge Orta, *The Meal 70 x 7*, 2000 – heden

Sinds 2000 organiseren de kunstenaars Lucy en Jorge Orta op verschillende plekken in de wereld diners voor lokale bestuurders en burgers. Honderd gasten gaan met elkaar in gesprek aan een door de Orta's gedekte tafel, met speciaal door hen ontworpen borden. Van biodiversiteit en milieuthema's tot de veiligheid van voedselvoorzieningsketens: de maaltijd faciliteert deze gesprekken om verandering teweeg te brengen.

Elke maaltijd wordt actief vormgegeven door gemeenschapsworkshops om het belang van voedsel en de rituelen eromheen te bespreken. Het project maakt gebruik van het zeer oude ritueel van samen dineren, om een sociaal platform te creëren waar gemeenschappen kunnen deelnemen aan gesprekken die lokale voedselinitiatieven verkennen en met elkaar verbinden.

<https://www.studio-orta.com/en/artworks/serie/23/70-x-7-The-Meal>
film: <https://www.studioorta.com/en/video/13/documentary-70-x-7-the-meal>
Philadelphia: <https://www.studioorta.com/en/artwork/284/70-x-7-the-meal-xxxiv-philadelphia-usa>

uit de kunst

ruangrupa, Documenta 15, 2022.

ruangrupa is een collectief dat in 2000 in Jakarta werd opgericht door een groep kunstenaars. Zij werden uitgenodigd om de internationale tentoonstelling Documenta 15 te organiseren. Zij hebben dat vervolgens gedaan volgens het idee van Lumbung.

Lumbung is een Indonesische term voor een gemeenschappelijke rijstschuur. Lumbung als artistiek en economisch model is geworteld in principes als collectiviteit, het delen van gemeenschappelijke hulpbronnen en gelijke toewijzing.

Lumbung is belichaamd in alle delen van de samenwerking en de tentoonstelling. Daarmee heeft ruangrupa een model gecreëerd voor het denken over een tentoonstellingseconomie gebaseerd op democratische herverdeling en gemeenschappelijk eigendom, waarbij zowel kennis als geldmiddelen gedeeld zijn.

<https://ruangrupa.id/en/documenta-fifteen/>

<https://documenta-fifteen.de/en/>

Interview: <https://www.e-flux.com/journal/118/395154/living-lumbung-the-shared-spaces-of-art-and-life/>

Review: <https://kunstkritikk.com/learning-from-documenta-15/>

in gesprek met

Damaris Matthijsen bouwt vanuit EconomyTransformers aan een vrij-gelijk-samenleving. Een wereld waarin de uitwisseling en toewijzing van grond, arbeid en kapitaal in onderlinge afstemming wordt geregeld.

"De warmte- en energietransitie vervult mij met verdriet en weerstand. Het is veelal een voortzetting van het bestaande systeem van markt- versus overheidskrachten binnen het bestaande bezit en winst denken."

"De oneerlijke verdeling en toewijzing van grond en kapitaal/geld is het grootste knelpunt in de huidige samenleving. Wij werken met het drievoudig eigenaarschapsconcept waarbij de productiemiddelen juridisch van zichzelf zijn, economisch voor iedereen en creatief door één of enkelen gebruikt worden. Het gebruik ervan wordt in een 'commoning' proces geregeld en in een tripartiet vastgelegd. Door het winstogmerk op te geven ontstaat er ruimte voor afstemming tussen capaciteiten en behoeften ten dienste van lange termijn waardecreatie met respect voor mens en Aarde.

De markt verdeelt vanuit geldmotieven, de overheid over-reguleert en legt op. In de basis blijft het systeem in stand. Terwijl de focus juist zou moeten liggen op het vernieuwen van structuren." De ontwikkeling van commons of DeelGenootschappen is een manier om dat te doen. Meer lezen of kijken van Damaris? Kijk op www.economytransformers.nl

een lofzang

This 17th Century folk poem is one of the pithiest condemnations of the English enclosure movement—the process of fencing off common land and turning it into private property. In a few lines, the poem manages to criticize double standards, expose the artificial and controversial nature of property rights, and take a slap at the legitimacy of state power. And it does it all with humor, without jargon, and in rhyming couplets.

- James Boyle, Duke Law School Professor

The law locks up the man or woman
Who steals the goose off the common
But leaves the greater villain loose
Who steals the common from the goose.

The law demands that we atone
When we take things we do not own
But leaves the lords and ladies fine
Who takes things that are yours and mine.

The poor and wretched don't escape
If they conspire the law to break;
This must be so but they endure
Those who conspire to make the law.

The law locks up the man or woman
Who steals the goose from off the common
And geese will still a common lack
Till they go and steal it back.

ontwerpen met

“De overheid is gemandateerd om onze gemeenschapsgoederen en –voorzieningen te organiseren maar dit lukt maar moeilijk.” – Henk Visser

De energie-infrastructuur is hier een voorbeeld van. Het is er om de maatschappij te dienen: een common good. Maar tegelijkertijd, zo verwoordt Henk, zijn de energie netbeheerders bedrijven, met de nadruk op bedrijf. Met geldstromen en een eigenaarschapspositie die machten en krachten met zich mee brengen die niet perse voor het gemeenschapsbelang gaan.

Als inspirerend voorbeeld van hoe het anders kan, via de commons, komt het energieneutrale eiland [Samsø](#) ter sprake. Een succesfactor in het organiseren van de commons is daar de afbakening van het gebied. Andere succesfactoren zijn de wederzijdse afhankelijkheid en het onderling vertrouwen dat daarmee samenhangt. Conflicterende belangen zijn onontkoombaar. De crux is hoe en waar je die oplost. En als je dat samen doet kom je tot echt gedragen besluiten.

Hoe Henk het gedachtegoed van de commons toepast. We moeten het denken in financiële business cases ook durven loslaten en teruggaan naar de basis. Ik denk aan mijn huis. Dat is een businesscase vrije omgeving. Hier komen wij anders tot besluiten en deze manier komt ons ook in de bestuurskamer van pas. Hoe besluiten we ook daar vanuit de geborgenheid en verbondenheid in het belang dat wij dienen?”.

ontwerpen met

We laten ons sterk inspireren door het Deense model. Warmte is daar bij wet een nutsvoorziening, géén commodity die kan worden verhandeld. Wat een ernstige vorm van marktfalen is." – Johannes Lankester

Johannes Lankester bouwt met Doarpswurk (onderdeel van Duurzame Dorpen Netwerk) aan Friese dorpen die hun eigen energie opwekken en gebruiken.

"In Friese dorpen bestaat sociaal weefsel dat duizenden jaren oud is. Daar maken we dankbaar gebruik van bij het organiseren van initiatieven waardoor we makkelijk sterke en democratische samenwerkingen tot stand brengen. "Zo moeilijk als het moet, zo makkelijk als het kan", luidt ons motto. We kijken wat er in het dorp nodig is en zoeken vandaaruit naar een passende vorm. We beginnen altijd met een dorpsvisie. Dat is vaak breder dan energie en warmte. Vandaaruit gaan we organiseren.

Je moet in de geest van de commons het zeggenschap en het eigendom loskoppelen. Het dorp krijgt de zeggenschap, het eigendom kan elders liggen. Daarom moet je voorzichtig zijn met coöperaties waar zeggenschap en eigenaarschap zijn geconcentreerd. Wij leggen de zeggenschap daarom juist vaak bij het dorpsbelang.

De principes van MienskijsEnergie luiden: samen willen, samen besluiten, samen profiteren. Als je samen besluiten vormgeeft, dan wordt het altijd iets van een common en altijd in het belang van het dorp. Dat is altijd duurzaam. Het dorp zal nooit zeggen: "laten we ons vergiftigen." Zoek de weerstand op! Er zijn altijd mensen die het niet eens zijn. Ga daarmee in gesprek, luister en ga op zoek naar een oplossing die voor iedereen werkt.

zelf aan de slag

Hoeveel vertrouwen heb jij in de wereld en de mensen om je heen?

Onderzoek twee bewegingen in jezelf:

Durf je de ander toe te laten? Durf jij de eerste te zijn die zich (weer) opent en in verbinding gaat? Durf jij je open te stellen voor nieuwe relaties en ga je het proces aan met mensen?

Zo ja, wat vraagt dit van jou?

Zo nee, wat heb je daarvoor nodig?

Durf jij jezelf werkelijk aan de wereld en aan de ander te tonen? Durf jij te zijn wie je bent – zonder jezelf daarbij voor de leeuwen te gooien? Er is een verschil tussen zinvolle zelfbescherming en verschuilen. Verschuilen doen we vanuit angst. Wat heeft de angst jou te brengen, waar brengt ze je naartoe, is zij waar, en wat zou er gebeuren als je deze angstige gedachten loslaat en jezelf laat zien?

Bron: (werk)boek Vrij, Gelijk & Samenleven van Damaris Matthijsen.

zelf aan de slag

Wat als warmte een common goed is?

Verken wat het betekent als warmte een common good zou zijn: alle nodige bronnen, infrastructuur en installaties georganiseerd in een common, een meent of gemeenschap? Wat zou dat betekenen voor jouw organisatie? Voor de missie, eigendom, organisatie, relaties en producten en diensten? Een gemeengoed waar mensen gezamenlijk gebruik van maken en gezamenlijk voor zorgen.

1. Definieer samen je 'casus': formuleer de missie (Bron) van de organisatie, wat is de plek van de organisatie in haar netwerk (aandeelhouders, eigenaren, medewerkers, leveranciers, klanten).
2. Wat betekent common in deze context? Welke richting geeft het?
3. Aan de slag met het Commons Canvas voor de casus. Iteratief doorlopen. Vanuit huidige situatie naar het verkennen van alternatieven. Waar kom je op uit als je invulling geeft aan het gedachtengoed van de Commons?
4. Verken wat dit zou kunnen betekenen en wat er nodig zou zijn om een degelijk scenario werkelijkheid te laten worden?
5. Reflectie op het proces, wat gebeurt er met je als persoon en welke worstelingen en ahá momenten maak je mee?

zelf aan de slag

Ontwerpen van een DeelGenootschap

Eigendom

Wat heb je aan productiemiddelen nodig? Hoe wordt grond, arbeid & kapitaal gebruikt, beheerd, uitgewisseld en toegewezen? Waar ligt het eigenaarschap? Welke (schijn)veiligheid creëert eigendom? Wat erven we en wat geven we door? Wat is genoeg?

Organisatie

Welke afspraken maken we met elkaar? Functies/posities of rollen/verantwoordelijkheden? Hoe neem je besluiten? Wie heeft macht? Wie heeft een stem en wie niet? Voor wie organiseer je? Wat betekent leiderschap? Hoe verhouden we ons tot macht, zeggenschap & controle?

Identiteit "ik ben"

Wie ben je voor de wereld? Onderliggend: wat zijn motieven & drijfveren? Wat is onze essentie? Waarvoor zijn we op aarde?

Relatie

Welk verhaal vertel je? Hoe onderhoud je je relaties? Hoe heb je georganiseerd dat je kunt luisteren naar je relaties? Laat je je spiegelen door buiten? Hoe ben je verbonden? Hoe verzorg, verbind en verbreek je relaties? Welke relatie ga je aan met jezelf, met anderen, met het leven en de natuur? Laat je jezelf zien in de wereld en ben je authentiek en congruent?

Waarde

Welke concrete producten en diensten creëer je als antwoord op reële behoeftes van anderen? Hoe komt de prijs tot stand? Hoe ziet verdeling van de winst er uit? Wat is van waarde? Hoe gaan we om met schade aan derden bij productie? Hoe komt samenwerking en wederkerigheid in de keten tot uitdrukking? Hoe worden risico's gedragen door de gemeenschap? Hoe zit het met de eigen balans tussen geven en nemen? Wat breng je/jullie in? Welke behoefte heb je/jullie?

Aarde

Wat is er nu beschikbaar en waar moet je het mee doen? Wat is het ecosysteem waarin de organisatie zich bevindt? Hoe honoreer je natuurwetten in je organisatie (cyclische processen, natuurlijke groei, natuurlijke maat)? Hoe ga je om met tijd? Hoe ben jij als organisatie gegrond in het ecosysteem? Hoe verhoud je je als organisatie tot de aarde? Welke omgang heb je met de realiteit? Durf je ruimte in te nemen? Om te gaan met de weerbarstige realiteit? Je over te geven aan de aardse processen?

"Toen de eerste mens een stuk grond ging claimen, was dat tegelijkertijd de start én de ondergang van de beschaving"

- Rutger Bregman, De meeste mensen deugen

"Wederkerigheid is het betaalmiddel in een geschenkenconomie. (...) in een geschenkenconomie zit aan land een pakket van verantwoordelijkheid vast."

- Robin Wall Kimmerer, Een vlecht van heilig gras

food for thought

Wie is de gemeenschap?

Wie hoort erbij en wie niet? De geldverdieners? De consument? Iedereen binnen de productie en consumptie keten? De bredere wereld?

Hoe organiseer je gemeenschap? Ga je onder een stolp 'samen, vrij en gelijk' zijn? Is er een risico van elitair worden en anderen juist uit te sluiten?

Op welke schaal doe je dit?

Hoe groter de schaal hoe complexer de governance lijkt te worden. Zowel in de bronnen die je in je basisbehoefte voorzien, als de activiteit van het delen, als in de gemeenschap.

true pricing

true pricing

Beschrijving- een methodiek die het mogelijk maakt de echte prijs van een product te bepalen waarin ook negatieve bijeffecten voor mens en milieu worden meegeteld die normaal ongezien door de maatschappij worden gedragen.

Aanleiding- Ondernemers Michel Scholte en Adrian de Groot Ruiz stoorden zich mateloos aan oneerlijke prijzen en besloten er iets aan te doen. In 2012 richtten zij de sociale onderneming True Price op en ontwikkelden een methodiek om de echte prijs van producten in kaart te brengen. "In de huidige economie willen we alles vooral zo efficiënt en goedkoop mogelijk produceren. De focus ligt volledig op winstbejag en economische groei. Dat is niet houdbaar, want we lopen nu al tegen de grenzen van onze planeet aan."

Doel- de impact van producten op mens en milieu transparant en meetbaar maken om de keuze voor duurzame producten en diensten te stimuleren.

uit de kunst

Thomas Thwaites - The Toaster Project 2009

The Toaster Project is een poging om de vervaardiging van een in massa geproduceerd alledaags voorwerp – een broodrooster – op ambachtelijke schaal te onderzoeken en te repliceren, met als doel de aard van massaproductie te onthullen. De ontwerper, Thomas Thwaites, verzamelde alle elementen die bij de productie van de broodrooster betrokken waren, inclusief de apparatuur die hij creëerde voor de raffinage- en productieprocessen. Hij maakte een broodrooster die voor €1187,54 in het schap zou staan.

Het Toaster Project benadrukt de complexiteit van alledaagse, in massa vervaardigde voorwerpen en de onzichtbare toeleveringsketens van de gemondialiseerde economie die hun goedkope productie mogelijk maken. Het brengt de onmogelijkheid aan het licht om een dergelijk product op kleine, lokale schaal te maken. Het legt de sociale en ecologische gevolgen bloot, waaronder de achteruitgang van de Britse productie-industrie en de vervuiling van natuurlijke hulpbronnen, als gevolg van de wegwerpbaarheid van de consumptiecultuur.

Website: www.thomasthwaites.com/the-toaster-project/

TED Talk:

www.ted.com/talks/thomas_thwaites_how_i_built_a_toaster_from_scratch?language=en

Exhibition 2023 Zone2Source: zone2source.net/en/

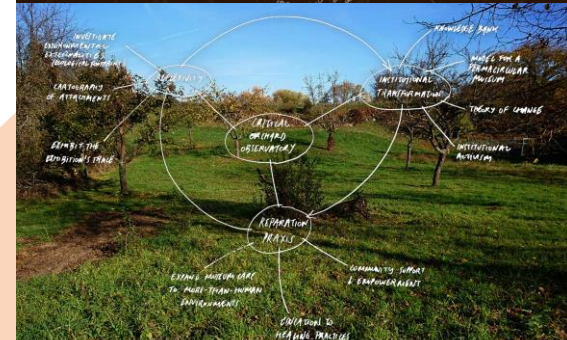

uit de kunst

Stéphane Verlet-Bottéro - Notes Towards a Permacircular Museum, "Exercise in atmospheric accounting", 2019-2020

Een interactieve kaart van de CO₂ voetafdruk van het museum voor de tentoonstelling Critical Zones at ZKM Karlsruhe. Van fossiele brandstoffen die worden verbrand voor de reizen van curatoren en kunstenaars, tot de materialen die worden gebruikt in kunstwerken in opdracht tot fluorkoolwaterstoflekkages in het koelsysteem van het museum: het hele netwerk van materiële afhankelijkheden wordt onderzocht en in kaart gebracht door Stéphane Verlet-Bottéro voor de tentoonstelling Critical Zones. De berekening van het broeikaseffect veroorzaakt door het maken van Critical Zones onthult de 'blinde vlek' van het culturele discours over het Antropoceen.

Een reflexief observatorium is geopend in een verlaten boomgaard in de omgeving van ZKM. Daar wordt via permacirculariteit (menselijke activiteiten te beperken tot de 'draagkracht' van aardse systemen) met culturele instellingen gepioneerd met de 'kunst van het naar de aarde komen'.

Critical Zones KZM, Notes Towards a Permacircular Museum, 2019-2020: https://zkm.de/media/file/en/cz_fieldbook_digital_en.pdf
Assembly for Permaculture Museums, introductory remarks; [Assembly for Permacircular Museums – Opening Remarks \(EN\) - YouTube](#)

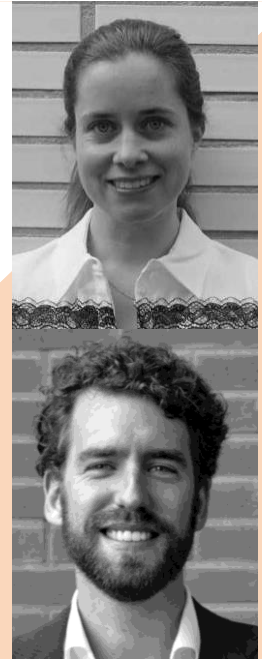
in gesprek met

Eliane Blomen en Florian Reuter brengen vanuit Impact Institute de niet-financiële impact van productieprocessen in kaart. "De kracht van ons werk is dat we kunnen kwantificeren en op basis daarvan uitspraken kunnen doen over de schade die ontstaat bij de productie en in de keten. Dan kun je geïnformeerde beslissingen maken."

"Door in de prijs te laten zien wat de impact is van het menselijk handelen breng je het gesprek op gang."

"Onze impactberekeningen maken inzichtelijk dat het fossiele systeem ons veel economische waarde op de korte termijn heeft gegeven, maar ook een gigantische schaduwzijde heeft. En dan te bedenken dat in veel gevallen de impact van de winning, verwerking en het transport van fossiel niet eens is meegenomen in de cijfers over uitstoot."

"Er wordt vaak gewezen op de uitstoot bij de productie van isolatiemateriaal zoals steenwol, maar die valt in het niet bij de voorkomen uitstoot. Ook de discussie rondom schadelijke koudemiddelen van warmtepompen is overtrokken omdat de mogelijke impact (ontsnappen van koudemiddel) verwaarloosbaar is met het oog op de voorkomen uitstoot. "Het helpt in de juiste keuzes maken: Gas en kolen hebben een grote negatieve keten als je vanuit de hele keten kijkt. Tegelijkertijd komt groene waterstof op korte termijn niet beter uit de berekeningen, maar wel over 10/15 jaar."

een lofzang

(...) Consume today and leave the rest behind you. Tomorrow's a surprise party buy a ticket too (too). Faster livin', faster, live as fast as you're able. Eat the food while it's still hot on the table (table). Now spend if you can, the greens are burning in your pocket. If you spend it right now you'll get as high as a rocket.

Everything you don't use will lose its value tomorrow. Consumed too much today, you can always borrow. This paradigm's the best one since the day of creation. Get your gear and shape up, this is the revelation. Shop till you drop has built this civilization. Don't believe what you hear 'bout the next generation. If you go with a lot of toys you'll slip away a happy man. The greens are burning in your pocket, spend it while you can.

Here we go again
Here we go-go-go to
the temple of
consumption
Get your gear and
start to spend
Here we go, here we
go, here we go

- Stakka Bo, Here we
go again

The moon and the stars they all look down on me and say: There's a correlation between tomorrow and today. I say you won't gain a thing on that sick repudiation. We're right here, right now, that's the only situation. You can't fool me, we live on borrowed time. So I spend the funds I have to the nickel and dime. Check it in, check it out, it's not a matter of contention. Get your gear and shape up and join the church of consumption.

Use it in, wear it out, then throw it all away. Go get yourself a new one all you gotta do is pay. Because the more I will get, the more I will own. With a lot of things around me I will never feel alone. I work around the clock just to earn my livin'. And I wanna get, I won't spend my funds on givin', now. I'm acting irresponsible, is that what you say?. Hey, Somalia got my toaster just the other day

ontwerpen met

Het concept True Pricing wordt door Henk Visser in de boardroom gebracht. “Wij hebben pogingen gedaan om waardecreatie voorbij kwaliteit en kosten te krijgen door te redeneren wat het effect is op 7 kapitalen. Dat was een interessant en lastig gesprek. Het blijft een zoektocht hoe dit praktisch toe te passen. Het dwingt om alles kwantitatief te maken en op één noemer te brengen. Lastig. Nu wegen we wat het ecologisch, sociale én het financiële effect is. Als één van drie poten heel slecht uitvalt doen we het niet.”

In ons gesprek bespreken we de pijnlijke consequentie van de huidige manier van beprijzing: **“We betalen niet voor het zieke kind in de mijnen. We betalen niet voor de aardbevingen in Groningen.”** Juist door de consequentie zo concreet te maken, beeld aan te geven, en het dichtbij te brengen maakt dat de afweging meer in balans.

Diverse True Pricing rekenmodellen zijn ontwikkeld. Die helpen om de afstand te verkleinen en de sociale en ecologische consequentie te kwantificeren om een afweging te maken. Bijvoorbeeld: het [handboek impactmeting infrabedrijven](#). Het gevaar van rekenmodellen is dat ze heel complex worden en dat de afweging vanuit een rapportage wereld wordt genomen in plaats vanuit de ‘echte’ wereld: “Computer says no”.

Blijf het gesprek aan gaan met elkaar, en denk verder in de keten dan alleen welk product jij levert. Welke doorwerking heeft het op het klimaat of op de mensen in de keten?

ontwerpen met

Antropologen Nikkie Wiegink (Universiteit Utrecht) & Angela Kronenburg García (UCLouvain) schrijven in een essay in Energiea over hun onderzoek naar het effect van de energietransitie op bewoners in Mozambique en maken zo de verborgen impact zichtbaar en bespreekbaar.

Steenkool is een belangrijk exportproduct voor Mozambique, maar het heeft grote negatieve gevolgen voor de leefomgeving. Tienduizenden mensen hebben hun huizen moeten verlaten. De compensatie voor het verlies van huis en land en de herhuisvesting van deze mensen heeft veel kritiek ontvangen van mensenrechtenorganisaties. En in plaats van te helpen afbouwen worden de concessies voor mijnbouw verhandeld op het wereldtoneel. Door aardgas te labelen als groene transitiebrandstof wordt het Mozambikaanse aardgas gezien als een economische kans. Lokaal brengt het echter alles behalve voorspoed. Herhuisvestingsbeleid leidt tot conflict en ontevredenheid. Sinds 2017 is de noordelijke provincie Cabo Delgado het toneel geworden van een gewapend conflict, waarbij een rebelligroepen en veiligheidstroepen zich schuldig maken aan geweldsdelicten en mensenrechtenschendingen. De Nederlandse overheid heeft bijna €1 miljard exportsteun in het aardgasproject gestoken, onder andere voor het Nederlandse baggerbedrijf Van Oord. Ook onze nieuwe hernieuwbare energiesystemen komen met uitdagingen. Zo is grafiet een essentiële bouwsteen voor accu's die belangrijk zijn bij de opslag van duurzame elektriciteit. De grafietmijnbouw veroorzaakt grote veranderingen in de leefomgeving van de lokale bevolking, met problematische herhuisvestingprojecten en ongelijke arbeidsmogelijkheden als gevolg. En ook hier gaat de mijnbouw gepaard met conflicten en maatschappelijke onrust.

“Er is pas sprake van een rechtvaardige energietransitie wanneer mondiale ongelijkheid wordt erkend en de Nederlandse overheid, bedrijven en organisaties zich inzetten voor het eerlijker maken van wereldwijde productieketens.”

zelf aan de slag

Onderzoek je keten

1. Teken de warmteketen waar jij onderdeel van uitmaakt: in een lijn, een boom, of mindmap vorm. Welke effecten hebben de diverse onderdelen op het klimaat en mensen?
2. Waar kan je iets veranderen waardoor het negatieve effect op mens of klimaat kleiner wordt?
3. Welke invloed kan jij uitoefenen om dit gerealiseerd te krijgen? Waar zitten kleine stappen die relatief eenvoudig zijn voor jou om te realiseren?
4. Bespreek de uitwerking met collega's en kijk waar zij kunnen helpen.

zelf aan de slag

Eerbiedig oogsten

“Als we alleen hadden genomen wat aan ons gegeven wordt, als we iets hadden teruggedaan in ruil voor het geschenk, zouden we nu niet bang hoeven te zijn voor de eigen atmosfeer.”

- Robin Wall Kimmerer, een vlecht van heilig gras

Voice of **ROBIN KIMMERER**
Author/Professor of Forest Biology

1. Haal drie dingen uit je tas. Probeer te bedenken wat nodig was om tot deze producten te komen.
2. Welke processen heeft het doorlopen en waar vraagt het wat van ander leven?
3. Beeld je in welke levende organismen iets van zichzelf hebben gegeven, of zelfs hun leven, om datgene te maken.
4. Probeer nu hetzelfde te doen met een product waar jij aan meehelpt. Bijvoorbeeld een warmte bron, cv-ketel, meterkast, leiding, wollen kleding...

food for thought

Hoe ver ga je in de keten?

Alleen de bron?

Of meer? Zoals het netwerk: transportstation, de leidingen, de huisaansluiting?

Of nog meer? Ook het gehele huissysteem?

Hoe ver ga je in de externaliteiten?

Bijvoorbeeld, de keten van het maken van het isolatiemateriaal voor de spouwmuur van je huis? Stop je daar? Of neem je ook de effecten op de biodiversiteit van het isoleren van de spouwmuur mee? De leefruimte van beestjes.

Is de manier waarop we de warmtetransitie aanpakken het juiste pad volgens True Pricing?

Een duurzaam alternatief heeft ook een True Price. Ook al belast deze het milieu minder en ligt deze minder politiek gevoelig. Zijn de huidige duurzame alternatieven dan een tijdelijke oplossing?

food for thought

Wat is warmte waard als je de echte prijs bekijkt?

Hoe bepaal je wat iets waard is?

Is alles te kwantificeren?

Zou iedereen de echte prijs hetzelfde inschatten?

Hoe verhoudt warmte zich tot andere behoeftes? Zoals bijvoorbeeld voedsel?

Wat is het doel van True Pricing?

Betalen voor compensatie?

Niet duurzame producten uit de markt prijzen?

De consument helpen om duurzame keuzes te maken

De consument stimuleren om bepaalde producten niet meer of minder te consumeren?

rechten

voor de

natuur

rechten voor de natuur

Beschrijving- een ontwikkeling waarin de natuur (bv. de aarde, bossen of rivieren) wordt erkend als autonome entiteit met rechten. Het is een stap naar een symbioceen: tijdperk waarin mens, natuur en technologie samen een nieuwe balans creëren.

Aanleiding- in 1965 in Noord California waar Disney een bod deed op een gletsjervallei omzoomd door vele reuzensequoia's om een skiresort te realiseren. De ruige en bijzondere natuur maakt Minimal King een geliefde kampeerplek. Een milieuclub eist de rechten voor de sequoia's op via de gerechtelijke macht. De mammoetbomen komen tot het Hoogerechtshof, maar die laat weten dat rechten voor de kampeerders misschien nog een kans maakte maar de natuur niet onder de wet valt.

Doel- het erkennen van de intrinsieke waarde van natuurlijke objecten en hen een stem geven. Zodat deze een stem krijgt in het publieke debat en de rechtbank om ecocide en de vernietiging van natuur tegen te gaan.

uit de kunst

Semá Bekirovic – Reading by Osmosis, or, How Nature Interprets Us, 2019, human/nonhuman collaboration

Reading by Osmosis is een onderzoek naar de mogelijkheid van niet-menselijk auteurschap. Het project draait om een verzameling door de mens gemaakte objecten die allemaal op de een of andere manier zijn veranderd door niet-menselijke krachten of entiteiten.

In februari 2019 cureerde Sema een groepstentoonstelling met alleen niet-menselijke kunstenaars in Zone2Source in Amsterdam. Met werken gemaakt door (onder andere) de wind, de regen, honden en een kolibrie.

In december 2019 verscheen bij nai010 het boek Reading van Osmosis/Nature interprets Us.

Artist: moss
Year: 2019
Material: foot ball

Artist: barnacles
Year: unknown
Material: vase

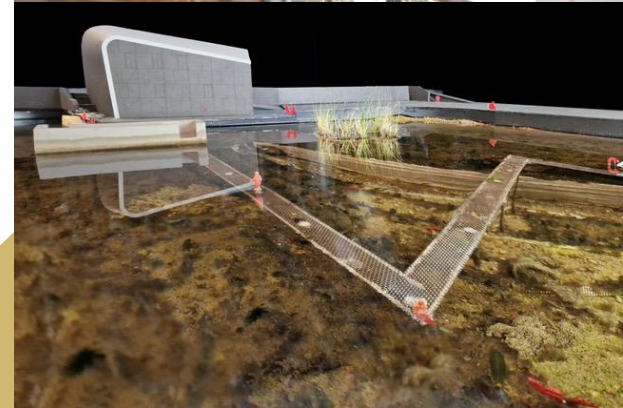
Semá Bekirović: www.semabekirovic.nl/osmosis/
Exhibition and Reviews: zone2source.net/en/tentoonstelling/semabekirovic-reading-by-osmosis-2/
Publication: www.nai010.com/en/publicaties/reading-by-osmosis-nature-interprets-us/245793

uit de kunst

Thijs de Zeeuw – Stem voor de paling II , 2022

Stem voor de paling II speelt zich af binnen de kaders van het speculatief onderzoek Ontwerp als dialoog van landschapsarchitect Thijs de Zeeuw. Als onderdeel van zijn Architect in Residency (AiR) bij ARCAM in 2021 - 2022 bevaart Thijs het onderwaterleven van het Oosterdok naar haar wensen voor een toekomstig palingpark. Het idee van het palingpark is dat het een speculatieve ruimte wordt die fungeert als ontmoetingsplek voor meersoortigen.

Doel van het onderzoek is om met behulp van interventies en experimenten in het Oosterdok nieuwe inzichten te krijgen in het onderwaterleven, gevolgd door concrete ontwerpen en beleidsvoorstellen. Het project is onderdeel van fase 1: luisteren (2018 - 2022) van Ambassade van de Noordzee.

Website: www.ambassadevandennoordzee.nl/projecten/in-gesprek-met-de-niet-menselijke-stedeling-stem-voor-de-paling-ii/
Stem voor de paling - openresearch.amsterdam

uit de kunst

Ursula Biemann en Pablo Tavares, *Forest Law*, 2014, video installatie 38'

De kern van deze film installatie van Ursula Biemann wordt gevormd door een reeks baanbrekende rechtszaken gebracht voor de rechter door het bos in de Amazone gebied van Ecuador, die pleiten voor de rechten van de natuur.

Een bijzonder paradigmatisch proces dat onlangs is gewonnen door de inheemse bevolking van Sarayuku, gebaseerd op hun kosmologie van het levende bos. Het project is gebaseerd op onderzoek uitgevoerd door de kunstenaar en de Braziliaanse architect Paulo Tavares naar de olie- en mijnbouwgebied in het Ecuadoraanse Amazonegebied – een van de meest biodiversiteit en mineraalrijke regio's op aarde, die momenteel onder druk staat door de dramatische uitbreiding van grote - extractieactiviteiten op grote schaal.

Website: geobodies.org/art-and-videos/forest-law/
Rights of Nature Conference, Nottingham Contemporary:
<https://www.nottinghamcontemporary.org/search/?q=rights%20of%20nature>
Brooklyn Rail: <https://brooklynrail.org/2019/02/artseen/Forest-Law>

in gesprek met

Matthias Kramm doet als filosoof aan de WUR onderzoek naar rechten voor de natuur. 'Should trees have standing?' Met deze vraag opende Christopher Stone in 1970 het debat rondom rechten voor de natuur. Organisaties kunnen rechtspersonen zijn, zelfs schepen zijn rechtspersonen geweest. Waarom kan de natuur geen rechtspersoon zijn?

Het toekennen van rechten aan de natuur is noodzakelijk, omdat huidige natuur- en milieuwetgeving altijd een bepaalde mate van vervuiling en destructie toelaat. Dit telt op. Rechten voor de natuur beschermen uitsluitend de belangen van de natuur. Het enige dat telt is de gezondheid van het ecosysteem. Geen compromis mogelijk!

Het toekennen van rechten aan de natuur betekent niet dat de natuur de enige belanghebbende is of altijd wint. Het betekent wel dat ecosystemen worden vertegenwoordigd en de kans groter is dat kwetsbare natuur wordt beschermd. Er zijn twee manieren om de natuur rechten te geven: opname in de (grond)wet (Ecuadoriaanse model) of het toekennen van rechten aan een specifiek ecosysteem (Nieuw Zeelands model of Rechten voor de Noordzee). Ik denk dat het laatste model het beste werkt. Rechtsers hebben te weinig kennis van zaken van het rechtsartikel om de wet goed te kunnen toepassen. Het is beter om die rechten voor een gebied vast te leggen en de vertegenwoordiging bij een vaste partij te beleggen.

een lofzang

Tree tree
What do you think of me
Tree tree
What do you see
When you look at me

Do I amuse you
Do I confuse you
Running around and around
Like I'm used to
A fast forward movie
Played at your feet
At repeat at repeat at repeat

Tree
There is poetry
In every breath
In every bow
A solemn dignity
In how you take it slow
Moving gracefully through centuries

Tree tree
You are a mystery
To me tree
How can you be
Both rooted and free

Tree
Do you smile at me
When I climb into your arms
And we dance together endlessly
Tree
Do you feel as close to me
As I feel to you
Do you miss me sometimes
The way you miss distant family

(...)
I wonder have you actually
Noticed me

Hoe geven we nou een stem aan de natuur? En waar zijn we naar op zoek? Wijsheid vanuit een ander perspectief. Die boom die er al eeuwen staat en er misschien nog eeuwen bij optelt. Brengt een ander perspectief op tijd. Op wat er toe doet.

Nynke Laverman op album Plant 2021

ontwerpen met

Over Rechten voor de Natuur organiseerden we een sessie tijdens Het Nieuwe Kompas in op 21-22 juni 2023.

De meeste warmtesystemen die te boek staan als duurzaam maken gebruik van warmte, bodem en/ of lucht. We willen niet dat deze systemen weer nieuwe problemen creëren. In de sessie onderzochten we **een warmtenet in Zeeland dat warmte wil gaan maken met behulp van aquathermie**. De vraag is wordt de natuur hierdoor verstoord? En in welke mate?

We deden een systemisch onderzoek waarin in we nieuwe perspectieven, verbindingen en verhoudingen verkenden. Deelnemers representeerden het landschap, de nutriënten cyclus, de bodem, water en een amfibie. Om een idee te geven bij de informatie die boven kwam drijven een aantal quotes van de representanten tijdens de oefening. Het landschap: "Ik ben. Ik ben ook in verandering. Ik voel me verbonden. Zonder oordeel." De nutriënten cyclus: "Ik zoek, ik streef naar balans. Ik ben continu in beweging. Alles is te herstellen. Hoeveel tijd heb je?" Bodem: "Het versnelt mijn beweging. Dat ben ik niet gewend. Ik weet niet wat het voor jullie zal betekenen." Water: "Ik ben vloeibaar en los veel op. Ik ben bang om zelf op te lossen." Amfibie: "Ik wil gezien worden. Ik ben als de kanarie in de kolenmijn"

Deelnemers gaven aan eerst oncomfortabel te zijn met de oefening, maar dat ze gaandeweg merkten dat het een manier is die helpt om anders te kijken. Leuk om te doen ook! Samen benoemden we de volgende inzichten. Ten eerste, een oplossing bedenken, vergunning verstrekken en dan klaar, dat werkt niet meer. Probeer, monitor, pas aan en stop als nodig. Ten tweede, de natuur is vrij van waarden en oordelen. Als mens geven we waarden en oordeel. Ten derde, het is niet zo dat opeens niks kan. De natuur is veerkrachtig. Het gaat om balans.

zelf aan de slag

Geef een stem en positie aan natuur

Experimenteren met het geven van een positie en stem aan de natuur en elementen van de natuur via systemisch werk: onderzoek bedekte, onbewuste verbindingen, verhoudingen en dynamieken.

Menselijke representanten worden ingezet om een personen of abstracte elementen (een concept, product, bedrijfsonderdeel) te representeren. Het is een werkwijze van verwondering, anders kijken, van voelen. Geen intellectuele reflectie, maar een ervaring opdoen.

Mogelijke vragen waarmee je aan de slag gaat: Wat is die natuur? Wat is het perspectief van de natuur? Wat gebeurt er als je die natuur echt ruimte geeft in het proces? Hoe zou de natuur met een dilemma omgaan?

Stap 1: gezamenlijk opstarten

- Introductie oefening
- Kiezen van een casus
- Identificeren elementen uit de natuur

Stap 2: advies vragen aan de natuur

- Helft van de groep representeert natuurelementen. Leven zich in.
- Positioneren zich in de ruimte en ten opzichte van elkaar. Puur op gevoel/intuïtief.
- Eén iemand representeert de interventie uit de casus. Ook die zoekt een positie.
- Andere deel van de groep gaat op onderzoek uit: observeert het systeem dat zich laat zien, gaat vragen stellen aan de representanten, in gesprek over de casus

Stap 3: reflectie

- Iedereen stapt uit de rol
- Hoe voelde dit? Wat haal je hier uit?

food for thought

Als je natuur vertegenwoordigt als mens, vanuit welke insteek doe je dat?

Bijvoorbeeld bij de Waddenzee omdat je je achterkleinkinderen dit ook als mooie plek wilt laten ervaren? Ben je dan rechtspersoon van de Waddenzee of toekomstige generaties? Staat dan de natuur centraal of nog steeds de behoefte van de mens, of beiden?

Hoe kijken we over 50 jaar terug naar hoe we nu met de natuur omgaan?

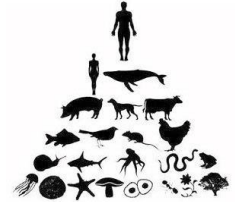
Bijvoorbeeld, kijken we dan naar de bioindustrie zoals we nu naar slavernij kijken?

Wat als we gebruik maken van bezielde grammatica?

Hoe makkelijk kap je een boom als het geen 'het' maar een 'hem' is?

In het Potawatomi zijn wezens die vol levenskracht zijn, heilige medicijnen, liederen, trommels en verhalen ook beziel.

EGO

ECO

SEVA

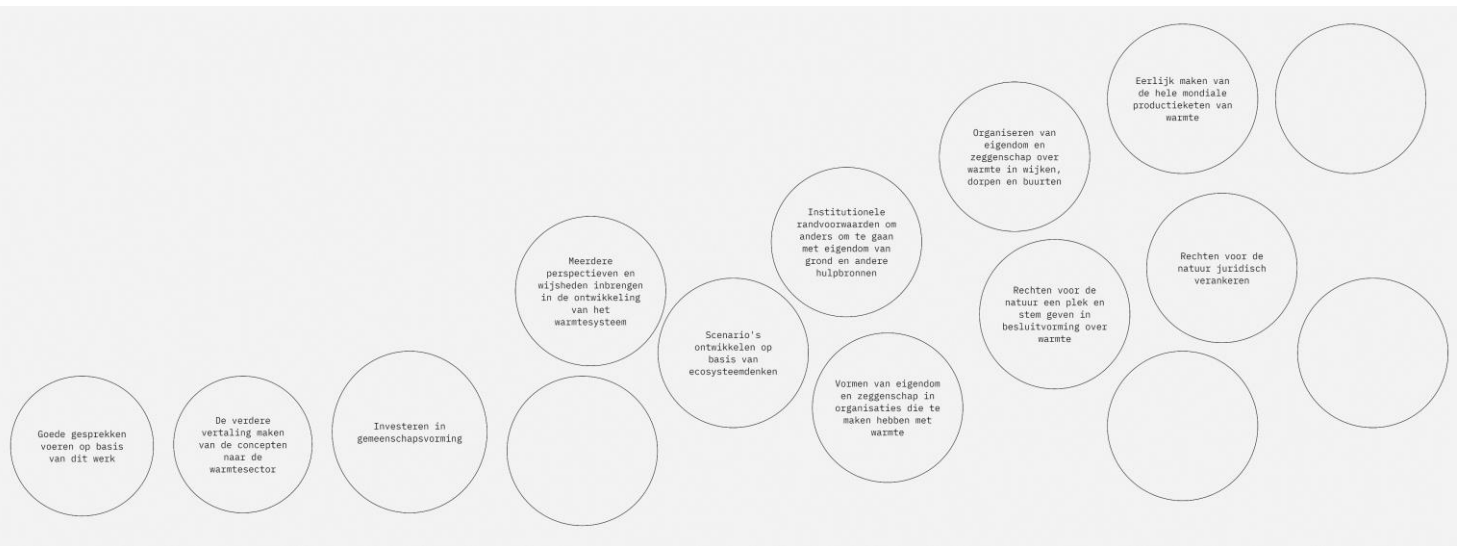

Foto: Kirsten van de Meeberg

en?

Ben jij geïnspireerd?

Geïnspireerd om te gaan werken aan een warmtesysteem van de toekomst vanuit een ecosysteemperspectief?

vervolg

Verspreid en verrijk deze inhoud...

Gebruik de werkvormen in je organisatie of keten...

Maak jezelf kenbaar als je je hieraan wil verbinden...

Nodig ons uit voor een dialoog of bijeenkomst...

contact

Algemeen

Petra Hofman | petra@diep.nl

Kirsten van de Meeberg | kirsten.vandemeeberg@bureauzaaiged.nl

MVI-programma Topsector Energie

Leonie van der Steen | vandersteen@squarewise.nl

RVO

Franka Beijer | franka.beijers@rvo.nl

Foto: Kirsten van de Meeberg

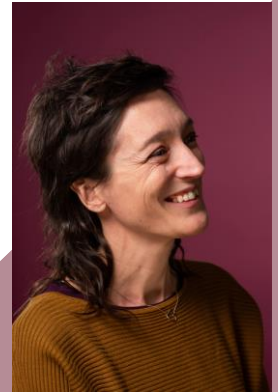
nawoord

persoonlijke reflectie

Ik heb geprobeerd te acteren als verkenner in deze opgave. Enerzijds richting de thought leaders als een vertegenwoordiger en verkenner vanuit de duurzame warmtesector. Anderzijds richting de mensen uit de warmtesector en de pioniers als een verlengstuk van de thought leaders. Om de concepten over brengen en toepasbaar te maken. Ik heb steeds geprobeerd om te begrijpen, maar vooral ook te doorleven wat de concepten betekenen in hun essentie en (mogelijk) voor het warmtesysteem van de toekomst.

In november 2022 startten we op verzoek van MVI Energie bij de Topsector Energie en in opdracht van RVO met de vraag 'Van wie is warmte?'. Om de discussie rondom het "warmtenetwerk van de toekomst" te voeden met een insteek die voorbij gaat aan de gangbare technisch-financiële benadering. Het moest vooral een inspirerend eindresultaat opleveren.

Het initiële idee was om scenario's te ontwikkelen vanuit de drie concepten. We hadden daarbij allerlei vragen zoals: Hoe is de warmtemarkt georganiseerd voor verschillende bronnen? Op welke wijze worden belangen en maatschappelijke waarden afgewogen? Wat zijn de spelregels? Wie mogen er meedoen en onder welke voorwaarden? Wat zijn de eigendomsverhoudingen en welke sturingsvraagstukken spelen hierbij? Wat zijn mogelijke rollen van publieke, private partijen en burgers? Hoe wordt rekening gehouden met aanpalende domeinen zoals natuur of drinkwatervoorziening? Een spannende en uitdagende opgave.

persoonlijke reflectie

Ik kwam erachter dat het meteen nadenken over 'het warmtesysteem' blokkerend werkt. Daar zat, in ieder geval voor mij, niet de sleutel. Om de drie concepten daadwerkelijk toe te passen was het nodig ze te doorvoelen en doorleven op persoonlijk, keten en/of organisatieniveau te kijken. En ja, vandaaruit kunnen we ook uit zoomen naar condities, randvoorwaarden en principes die op systeemniveau te organiseren zijn.

Wat me heeft geraakt in het proces is de ruimte en kwetsbaarheid die ontstond in alle gesprekken. Waar mensen een uurtje reserveerden waren we uiteindelijk soms wel drie uur in gesprek. Wat me ook heeft geraakt is de druk(te) die veel mensen ervaren die met de poten in de klei van duurzame warmte staan ervaren. Of het nou marktpartijen zijn, netbeheerders of gemeenteambtenaren. Ze zetten zich tot het uiterste in voor de realisatie van een warmtenet, het maken en installeren van veel warmtepompen of de uitbreiding van het elektriciteitsnet. Het is spannend om nog weer nieuwe perspectieven toe te voegen die de zaak gevoelsmatig nóg moeilijker maken. Ik voelde dat zelf ook, want ook wat we duurzame warmte noemen gaat gepaard met externe effecten die we moeten inzien. De werkvormen die we toepasten rond de concepten, de verdiepende gesprekken en de perspectieven van kunstenaars namen een beklemmend echter gevoel weg en er ontstond ruimte, perspectief en creativiteit. Van waaruit we kunnen nadenken over scenario's en de vragen over het warmtesysteem en de ketens en organisaties waar we deel van uit maken.

Dit is de inspiratie die we willen brengen om zo de haakjes te creëren om volgende stappen te gaan zetten. Eigenlijk gunnen we iedereen om een vergelijkbaar proces te doorlopen. Dát beogen we met dit boekje te doen. – Petra Hofman

persoonlijke reflectie

Een heerlijke inhoudelijke puzzel. Zo klonk de vraag die we kregen van MVI Energie bij de Topsector Energie. Vol enthousiasme dook ik in de drie concepten en probeerde ik al lezend een vertaalslag te maken naar de warmtesector. Ik was bezig met het inhoudelijk duiden van de concepten en daar liep ik vast. Weg creativiteit. Als onderzoeksteam verzandde we in een inhoudelijke denkexercitie. En dat terwijl we juist de opdracht hadden gekregen om mensen die actief zijn in de warmtesector te inspireren met de concepten. Als het al bij mij niet stroomde hoe kon ik dat dan bij anderen teweeg brengen...?

Toen we dat constateerden hebben we een pas op de plaats gemaakt. We maakte ons los van het harde denken en probeerden via werkvormen en andere disciplines de concepten tot leven te brengen. Zo kwamen we voor elk concept met verdiepende vragen zonder te proberen hier zelf antwoord op te geven. Aan de hand van de vragen gingen we in gesprek met de kennisleiders van de concepten, én met mensen die met hun voeten in de klei staan in de warmtesector. Zo begonnen de concepten te leven voor mij.

Ik zag verbanden tussen de inhoud van de concepten met teksten in boeken, gedichten en artikelen die ik las en liedjes die ik hoorde. Ik liet mij inspireren bij kunstexposities waarbij het natuurlijk systeem centraal stond. Dit was het moment waarop ik aan ging. Mijn beeld van de concepten verdiepte zich. Dat de commons over meer gaat dan over eigendomme-goederen/gronden, namelijk over het bouwen aan gelijke gemeenschappen. Dat rechten voor de natuur meer is dan een juridische regel waarbij de natuur aan tafel wordt gezet als levende entiteit, namelijk onderdeel is van onze samenleving, onze democratie. En dat true pricing verder gaat dan het tekenen van een keten met effecten om bewustwording te vergroten.

persoonlijke reflectie

Ik ben de verbondenheid van de drie concepten gaan zien. Dat natuurobjecten levende entiteiten zijn die van zichzelf zijn. Of het nu een boom, water in een rivier of de modder onder je schoen is. Ik probeer bewust te zijn van de moeite die het kost om iets te maken. Bijvoorbeeld hoeveel leven een boom heeft gegeven om de deur te worden voor een meterkast. Ik probeer de boom die het hout levert en alle anderen die tijd en energie stoppen in het maken van de deur te waarderen. Ik pas het toe bij mijn aankopen en in mijn moestuin. Soms voelt het geld dat ik ergens voor betaal niet als voldoende waardering voor alles wat er qua energie in is gestopt. Tegelijkertijd voelt de opbrengst uit de moestuin nog waardevoller: een gift van moedernatuur.

Het onderzoek heeft mij nog meer richting gegeven en dat zie ik terug in de verschillende opdrachten die ik nu krijg: een excursie over het principe Water- en Bodem(systeem) Sturend voor Artists in Residency uit de grensstreek van Duitsland en Nederland, een workshop voor studenten aan de Willem de Kooning Academie in Rotterdam naar de waarden van een kunstenaarstuin die te lijden heeft onder klimaatverandering, en de verkenning naar het bestuurlijk borgen van het perspectief Drinkbare IJssel om naar een gezond ecosysteem toe te werken. Het voelt als een mooi pad waar ik op sta.

Ik hoop dat ons werk jou prikkelt en inspireert. Dat de vertaling helpt om de concepten te laten leven. Dat het je enthousiast maakt en je er vooral over in gesprek gaat met collega's en andere mensen om je heen. Dank in ieder geval voor je aandacht, tijd en hartruimte. – Kirsten van de Meeberg

persoonlijke reflectie

Opvallend was het enthousiasme dat we terugkregen op het moment dat we over het project vertelden. Schijnbaar resoneert het met een breed gedeeld gevoel dat het huidige economische model zowel sociaal als ecologisch onhoudbaar is geworden. Deze alternatieve modellen bieden een helder kader om op een constructieve manier na te denken hoe het dan anders kan worden ingericht.

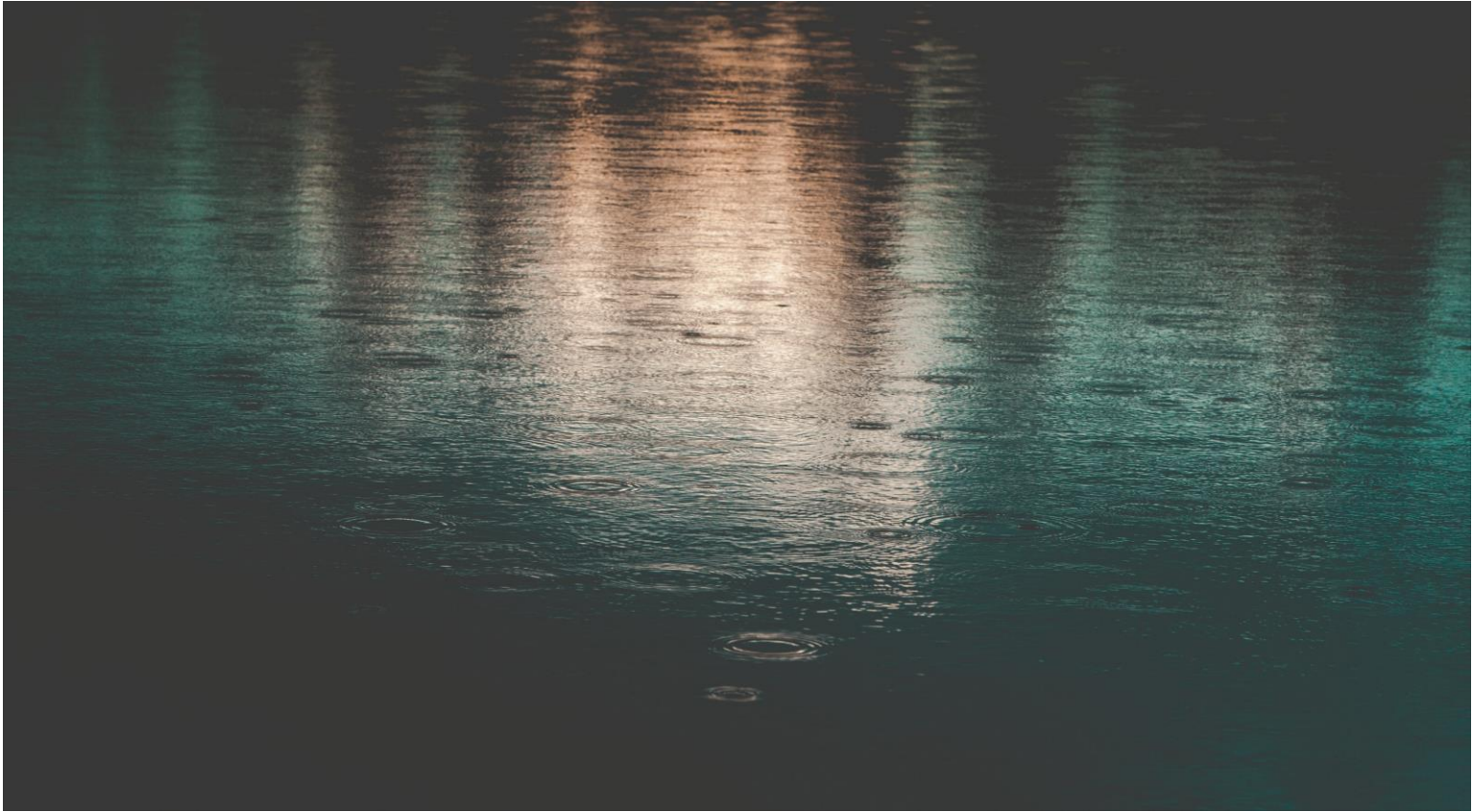
Opvallend was ook de bereidheid van experts om met ons in gesprek te gaan en hun inzichten te delen. Voor hen blijft het niet bij een theoretische exercitie, maar zijn ze vooral hard bezig om dit gedachtengoed in de praktijk om te zetten.

Met succes, want de concepten staan op de agenda's. Zo wordt er in het Nederlandse parlement gepraat over Rechten van de Noordzee, zijn in de EU nieuwe standaards voor duurzaamheidsverslaglegging opgesteld (Corporate Sustainability Reporting Directive, CSRD) die externaliteiten inzichtelijk maken en wordt op allerlei plekken gewerkt aan collectief eigenaarschap van duurzame warmte. Deze concepten zijn al dichterbij dan ik dacht!

Tegelijk merkten we nog terughoudendheid bij de organisaties die we benaderden om deze concepten toe te passen op hun specifieke situatie en te verkennen hoe ze daar invulling aan kunnen geven. Schijnbaar is het binnen de warmtetransitie nog niet voldoende dichtbij voor marktpartijen om echt op te anticiperen.

Vandaar dat dit document zichtbaarheid geeft aan het gedachtengoed en een belangrijke vertaalslag maakt van theorie naar praktijk. Hopelijk worden deze concepten snel gemeengoed en is dit document snel overbodig. In de tussentijd ben ik heel trots op het resultaat! – Thijs Menting

persoonlijke reflectie

Vanuit mijn eigen werk als beeldend kunstenaar heb ik een uitgebreide interesse in kunst en ecologie en ben ik altijd alert op andere kunstenaars en organisaties die met ecologische vraagstukken bezig zijn. Ecologie (en aanverwante thema's zoals dekolonisatie, economische, sociale en milieu ongelijkheid, rechten van inheemse volkeren, biodiversiteit, collectieve praktijken, bijvoorbeeld) wordt steeds belangrijker voor veel mensen in de culturele wereld.

Ik heb gezocht naar voorbeelden voor de drie onderwerpen die vooral beeldend zijn, en communiceren vanuit hun eigen medium, maar die ook een sterke conceptuele gelaagdheid bevatten. Ik onderscheid twee lijnen, een discursieve, en een meer geëngageerde. De eerste komt voort uit onderzoek naar een specifiek thema, waarbij film of tekst een belangrijke methode is om een verhaal te vertellen en veel informatie te communiceren. De tweede bestaat uit kunstenaars die een meer poëtische inslag hebben, die via objecten, engagement, evenement en performance proberen mensen op een directe, meer emotionele manier te raken. Ik zocht eerst binnen mijn eigen netwerk en onderzoek, en liet mij vervolgens leiden naar nieuwe kunstenaars en groepen door exposities en platforms die ik tegenkwam. Vaak leidde dit tot voor mij nieuwe ontdekkingen. Locaties zoals Thalie Lab in Brussel of Zone2Source in Amsterdam hebben zeer rijke programma's en archieven op het gebied van kunst en ecologie. Mijn manier van zoeken is persoonlijk geweest, ik heb geen zoektermen ingetoetst online, maar ging ieder keer via via naar het volgende onderwerp of kunstenaar, misschien het beste te beschrijven als een netwerkende, of horizontale houding.

persoonlijke reflectie

Wat mij ieder keer opviel, is hoe verweven de drie onderwerpen zijn met elkaar. Voor de voorbeelden die ik uitgekozen heb, heb ik geprobeerd iets te kiezen wat een bepaald aspect ervan uitlichtte. Bijvoorbeeld, Rights of Nature heeft uiteraard een sterk juridische component, maar het kan ook gezien worden als een manier voor de natuur om iets van zichzelf te laten horen. Zoals wanneer Matthew Brandt het chemisch vervuilde water uit meren en reservoirs in het Amerikaanse Westen gebruikt om foto's van diezelfde meren te ontwikkelen, waardoor de afbeeldingen van het zogenoemde natuurschoon in fantasmagorische droombeelden veranderen. Voor The Commons, is er een stroming die vooral gefocust is op projecten waar de samenleving aan deel neemt, zogenaamde community art, met een sterk geëngageerde component. Opvallend vaak wordt eten een onderdeel van deze projecten, maar zoals met Project Row Houses, kan het ook gaan om huisvesting. En een ander aspect van The Commons is meer gericht, zoals met ruangrupa, op het ontwikkelen van een gedeelde economie. En voor True Pricing, daar kan de nadruk liggen op de materialen die gebruik worden in onze economische keten, of op het verbeelden en herstellen van de grotere systeem, zoals de carbon footprint die culturele instellingen produceren. In veel gevallen overlappen de thema's met elkaar. Bijvoorbeeld het community arts project Gascoland BroodDigester geïnitieerd door het collectief Cascoland, waarbij afval uit de buurt, in dit geval oud brood, wordt ingezameld en omgezet in energie voor de buurt. Daar zijn aspecten van een gedeelde economie, en werken in de samenleving allebei sterk aanwezig.

Deze selectie blijft een zeer beperkte keuze uit de vele projecten, groepen en kunstenaars die met deze onderwerpen bezig zijn, maar geeft hopelijk een idee van de veelzijdigheid en gedrevenheid die achter deze creatieve en culturele uitingen zit. Ik heb geprobeerd lijnen in de methodieken te onderscheiden, dat het bruikbaar is voor mensen uit andere disciplines, dat een positieve en inspirerende kruisbestuiving mogelijk gemaakt kan worden. – Rachel Bacon

bronnen

Commons

<https://stogef.nl/rapportage/nieuw-rapport-economische-scenarios-warmtesysteem-bolsward-eswb/>

Damaris Matthijsen (2022) – Vrij, Gelijk & Samenleven. Wegwijzer naar een mens- en Aardewaardige samenleving (Economy Transformers)

[Questioning Mountain Rural Commons in Changing Alpine Regions. An Exploratory Study in Trentino, Italy \(openedition.org\)](#) -> case studies in Trentino

[Homegrown Urban Parks in Toronto | David Bollier](#)

[The Commons as a Template for Transformation \(greattransition.org\)](#)

Robin Wall Kimmerer (2022) – Een vlecht van heilig gras

Rutger Bregman (2019) – De meeste mensen deugen

True Price

<https://circl.nl/update/true-pricing-7-dingen-die-je-echt-moet-weten-over-de-werkelijke-kostprijs-van-producten>

<https://www.vanafhier.nl/voedsel/wat-true-pricing-en-waarom-het-belangrijk>

Principles for true pricing: <https://trueprice.org/principles-for-true-pricing/>

Roadmap for true pricing: <https://trueprice.org/wp-content/uploads/2022/09/2019-06-True-Price-A-roadmap-for-true-pricing-v1.0.pdf>

Essay: <https://energeia.nl/energeia-artikel/40105916/mondiale-ongelijkheid-een-perspectief-op-de-energietransitie-vanuit-mozambique>

Handboek Impactmeting Infrabedrijven: <https://www.impactinstitute.com/nl/handboek-impactmeting-infrabedrijven-v1-2>

Rechten voor de Natuur

Matthias Kramm (2020) – When a River Becomes a Person, Journal of Human

Matthias Kramm (redacteur) (2023) – Rechte für Flüsse, Berge und Wälder. München: Oekom

Jessica den Outer (2023) – Rechten voor de Natuur. Rotterdam: Lemniscaat

Development and Capabilities, 21:4, 307-319, DOI: 10.1080/19452829.2020.1801610

Craig M. Kauffman and Pamela L. Martin (2021) – The Politics of Rights of Nature. Strategies for Building a More Sustainable Future

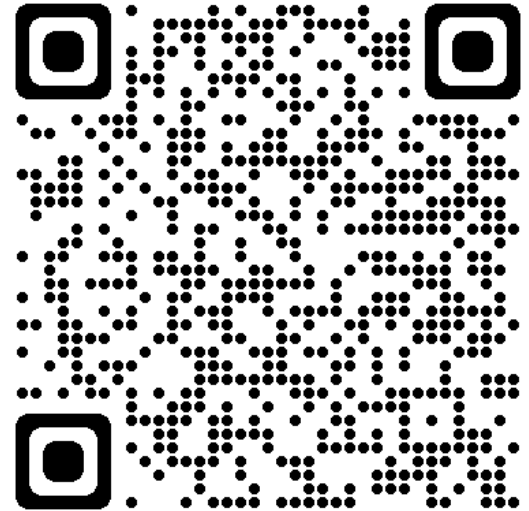
<https://mitpress.mit.edu/9780262542920/the-politics-of-rights-of-nature/>

Christopher Stone (1972) – [Should Trees Have Standing](#)

CC BY-SA 4.0 AKTE

Naamsvermelding-GelijkDelen 4.0
Internationaal

bureauzaaigoed